

Krzysztof Nowakowski¹ ACDEF

Magdalena Przybyła² ABCDF

STOSOWANIE I DOŚWIADCZANIE AGRESJI POŚREDNIEJ W WARUNKACH IZOLACJI PENITENCJARNEJ

INDIRECT AGGRESSION USE AND ITS EXPERIENCE IN PENITENTIARY INCARCERATION

Otrzymano: 04.01.2023

Opublikowano: 31.03.2024

DOI: 10.5604/01.3001.0054.4150

Artykuł Oryginalny

Źródło finansowania – badania własne

A – projekt badań; B – wykonanie badań; C – analiza statystyczna; D – interpretacja danych;

E – przygotowanie manuskryptu; F – przegląd piśmiennictwa

Streszczenie

Wstęp: Celem badań prezentowanych w niniejszym artykule była analiza zjawiska agresji pośredniej wśród osób odbywających karę pozbawienia wolności. Agresja pośrednia to zachowania będące atakiem na pozycję społeczną i reputację ofiary poprzez ośmieszanie, rozpowszechnianie niekorzystnych informacji na jej temat lub też wykluczanie z grupy. W badaniach sprawdzano czy istnieje związek między stosowaniem tego rodzaju zachowań w środowisku więziennym, a ich doświadczaniem ze strony innych osadzonych. Uwzględniono również różnice w poziomie agresji

¹ Dr Krzysztof Nowakowski, adiunkt, Katedra Psychologii Sądowej i Psychokryminologii, Instytut Psychologii Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie, e-mail: krzysztof.nowakowski@ignatianum.edu.pl, ORCID: 000-0002-2982-5124.

² Mgr Magdalena Przybyła, Instytut Ekspertyz Sądowych im. Prof. dra Jana Sehna w Krakowie.

pośredniej wynikające z płci oraz agresję bezpośrednią, gniew i wrogość jako predyktory agresji pośredniej.

Metoda: Do pomiaru wybranych zmiennych psychologicznych zastosowano skalę IAS w wersji dla sprawców (IAS-A) oraz ofiar (IAS-T), a także Kwestionariusz Agresji Bussa-Perry'ego (BPAQ). W badaniu uczestniczyło łącznie 78 osadzonych (40 mężczyzn i 38 kobiet), zarówno recydywistów penitencjarnych jak i skazanych po raz pierwszy.

Wyniki: Wykazano istnienie pozytywnego związku między stosowaniem i doświadczaniem agresji pośredniej w warunkach izolacji penitencjarnej. Stwierdzono ponadto, że osadzeni mężczyźni częściej posługują się agresją pośrednią w relacjach z innymi, niż kobiety odbywające karę. Agresja fizyczna i poziom wrogości okazały się predyktorami skłonności do używania agresji pośredniej w badanej grupie.

Implikacje: Przeprowadzone badania sugerują, że agresja pośrednia może stanowić poważny problem w środowisku więziennym. Dlatego też w planowaniu oddziaływań penitencjarnych warto zwrócić szczególną uwagę na odpowiednio wczesną diagnozę i prewencję tego typu ukrytych zachowań agresywnych wśród osadzonych.

Słowa kluczowe: agresja pośrednia, wrogość, izolacja penitencjarna, różnice międzypłciowe

Summary

Introduction: Aim of the research presented in this article is investigation of indirect aggression among inmates. Indirect aggression covers aggressive behaviors toward social position and reputation of the victim, such as ridiculing, disseminating of fake information and social exclusion. Relationship between use of indirect aggression and being victim of indirect aggression in penitentiary context was examined. Sex differences in indirect aggression also was considered. Moreover, direct aggression, anger and hostility were tested as predictors of indirect aggression.

Method: Two versions of Indirect aggression scale (IAS-Aggressor, IAS-Target) as well as Buss-Perry Aggression Questionnaire to examined selected psychological variables were used. Cumulatively 78 penitentiary recidivists and first time sentenced were examined (40 males, 38 females).

Results: Relationship between inmate's indirect aggression use and its experience was revealed. The research show also that male offenders more often use

indirect aggression than sentenced woman. Physical aggression and hostility predicted indirect aggression in investigated penitentiary sample.

Key practitioner messages: Presented research suggest that indirect aggression among inmates can be a serious threat during incarceration. From that reason early diagnosis and prevention of covert aggressive behaviors among inmates is needed.

Keywords: indirect aggression, hostility, penitentiary incarceration, sex differences

Zdanie rekomendujące treść pracy: Artykuł ukazuje zjawisko agresji pośredniej jako ważny czynnik ryzyka wiktymizacyjnego w środowisku penitencjarnym.

The sentence recommending the content of the work: The article shows indirect aggression as a significant risk factor of victimization in penitentiary incarceration.

Wstęp

Środowisko więzienne to środowisko o podwyższonym ryzyku występowania zachowań agresywnych. Jednym z czynników wpływających na zagrożenie agresją i przemocą w warunkach izolacji penitencjarnej jest podkultura więzienna. Zachowania agresywne wobec innych osadzonych są uznawane przez jej członków jako zgodne z normami i wartościami podkultury, dają również możliwość awansu i osiągnięcia wyższej pozycji w hierarchii podkulturowej³. Agresja wśród osadzonych może też wynikać z czynników sytuacyjnych – doświadczania złożonej i trudnej sytuacji, depriwacji i frustracji potrzeb, przeludnienia czy konfliktowego charakteru zależności pomiędzy osadzonymi, a personelem więziennym. W tym kontekście zachowanie agresywne bywa sposobem na wymuszenie określonego zachowania, redukcję napięcia czy też rozwiązanie problemu. Ważnymi

³ M. Ciosek, *Psychologia sądowa i penitencjarna*, Warszawa 2001, s. 250; A. Baładynowicz, *Zachowania okrutne skazanych podczas odbywania kary pozbawienia wolności*, „Probacja” 2009, nr 2, s. 126-127; M. Snopek, *Zagrożenie bezpieczeństwa osadzonych w przestrzeni izolacji więziennej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J. Paedagogia-Psychologia” 2019, nr 3, s. 279-280.

czynnikami ryzyka agresji w środowisku penitencjarnym są również czynniki związane z osobowością skazanych. W populacji osób odbywających karę pozbawienia wolności obserwuje się podwyższone wskaźniki impulsywności, deficyty samokontroli, trudności w hamowaniu zachowań niepożądanych i regulacji emocji, co wiąże się z predyspozycją do częstszego podejmowania zachowań agresywnych⁴. Wysokie nasilenie cech psychopatycznych (w tym brak empatii)⁵ i powszechność osobowości dyssocjalnej/antyspołecznej⁶ w tej grupie także znacząco wpływa na poziom agresji wśród osadzonych.

Wiele z opracowań, które są poświęcone wyjaśnianiu zjawiska agresji więziennej, skupia się na agresji bezpośredniej⁷. Jest to taki rodzaj zachowania agresywnego, podczas którego dochodzi do bezpośredniej styczności, kontaktu z ofiarą. Może ona przejawiać się w formie fizycznego ataku na ofiarę (np. bicie, kopanie, zranienie za pomocą ostrego przedmiotu) lub ataku słownego (np. wyzwiska, krzyk, groźby, ubliżanie ofierze). Dużo rzadziej badaną formą agresji w warunkach penitencjarnych jest agresja pośrednia. Björkqvist i współpracownicy⁸ opisując tę agresję (określaną

⁴ H. Værøy, E. Western, S. Andersson, *The Link between Facets of Impulsivity and Aggression in Extremely Violent Prisoners*. "Open Journal of Psychiatry" 2016, nr 6, s. 86-94; C. Stefanile, C. Matera, A. Nerini, L. Puddu, R. Raffagnino, *Psychological Predictors of Aggressive Behavior Among Men and Women*. "Journal of Interpersonal Violence" 2021, nr 36 (1-2), s. NP920-NP941; J. Archer, N. Southall, *Does cost-benefit analysis or self-control predict involvement in bullying behavior by male prisoners?*, "Aggressive behavior" 2009, nr 35(1), s. 31-40.

⁵ J. Grygoruk, J.K. Gierowski, *Aggressive behaviours among recidivists with psychopathic and narcissistic personality characteristics*, „Problems of Forensic Sciences” 2012, nr 89, s. 33-34.

⁶ D.W. Black, T. Gunter, P. Loveless, J. Allen, B. Sieleni, *Antisocial personality disorder in incarcerated offenders: Psychiatric comorbidity and quality of life*, „Annals of clinical psychiatry” 2010, nr 22(2), s. 113-120.

⁷ N. Wolff, C.L. Blitz, J. Shi, J. Siegel, R. Bachman, *Physical violence inside prisons: Rates of victimization*, „Criminal Justice and Behavior” 2007, nr 34(5), 588-599; K.F. Lahm, *Inmate-on-inmate assault: A multilevel examination of prison violence*, „Criminal Justice and Behavior” 2008, nr 35(1), s. 120-137; W. Kędzierski, *Auto- i alloagresywne zachowania i postawy występujące wśród więźniów oraz sposoby zapobiegania im*, „Problemy współczesnej pedagogiki” 2015, nr 1, s. 46; B. Teasdale, L.E. Daigle, S.R. Hawk, J.C. Daquin, *Violent Victimization in the Prison Context: An Examination of the Gendered Contexts of Prison*. „International journal of offender therapy and comparative criminology” 2016, nr 60(9), s. 995-1015; J. Gruźlewska, *Przestępczość wewnątrzwięzienna*, w: *Psychologia penitencjarna*, red. M. Ciosek, B. Pastwa-Wojciechowska, Warszawa 2016, s. 415-420; R. Poklek, *Zarys psychologii penitencjarnej. Pomiędzy teorią a praktyką*, Warszawa 2018.

⁸ K. Björkqvist, K.M.J. Lagerspetz, A. Kaukiainen, *Do Girls Manipulate and Boys Fight? Developmental Trends in Regard to Direct and Indirect Aggression*, "Aggressive Behavior" 1992, nr 18, s. 117-127.

również jako agresja nie wprost bądź też agresja relacyjna) podkreślają, że dotyczy ona sytuacji, w których agresor działa w sposób ukryty, niejawnym, bez konfrontacji z ofiarą. Atak w tym przypadku skierowany jest nie tyle na samą ofiarę, co na jej pozycję społeczną. Sprawca dąży do osiągnięcia celu poprzez rozsiewanie plotek na temat ofiary, manipulowanie opinią i nastawieniem innych wobec niej, złośliwe obmawianie, czy też stwarzanie okazji podczas których dochodzi do ośmieszenia bądź izolowania ofiary w grupie. Tego rodzaju ukryte zachowania agresywne pozwalają zachować anonimowość, co niesie ze sobą niskie prawdopodobieństwo odwetu ze strony poszkodowanego. Stosowanie agresji pośredniej – jak zauważają cytowani badacze – wymaga od agresora umiejętności posługiwania się siecią społeczną, a także odpowiedniego poziomu kompetencji językowych i interpersonalnych.

Ireland i Ireland⁹ badały zjawisko agresji bezpośredniej i pośredniej (*direct/indirect bullying*) wśród skazanych mężczyzn, odbywających karę pozbawienia wolności w więzieniu o maksymalnym rygorze. W trakcie analizy wyróżniono cztery grupy osadzonych: typowych agresorów, agresorów/ofiary, ofiary oraz niezaangażowanych, przy czym najliczniejszą grupę stanowili agresorzy/ofiary, tj. osadzeni zarówno stosujący przemoc, jak i sami jej doświadczający ze strony innych. Ponad połowa badanych deklarowała, że w przeciągu tygodnia poprzedzającego badanie przynajmniej raz doświadczyła agresji ze strony innych więźniów. W grupie tej osadzeni częściej doświadczali agresji w formie pośredniej (złośliwe plotki, ignorowanie, powielanie fałszywych informacji na ich temat), niż agresji związanej z bezpośrednim kontaktem z agresorem, który w większości opierał się na psychicznym i werbalnym znęcaniu. Około 55% osadzonych przyznało, że we wskazanym czasie przynajmniej raz stosowało przemoc wobec współosadzonych. Częściej relacjonowali oni użycie agresji pośredniej niż bezpośredniej, a w szczególności celowe ignorowanie innych i „robiecie sobie z nich żartów”. Nie zaobserwowano istotnych różnic w badanej populacji w postawach wobec ofiar (*provictim attitudes*), które scharakteryzowano na dwóch biegunach: od wsparcia dla ofiary przemocy do poparcia dla sprawcy. Nie znaleziono potwierdzenia dla założenia, że stosujący agresję będą w mniejszym stopniu ujawniać pozytywny stosunek do ofiar, niż osadzeni z pozostałych wyróżnionych grup.

⁹ C.A. Ireland, J.L. Ireland, *Descriptive Analysis of the Nature and Extent of Bullying Behavior in a Maximum-Security Prison* „Aggressive Behavior” 2000, nr 26, s. 213-223.

Z kolei Ireland i Qualter¹⁰ sprawdzały, czy istnieje związek między agresją a poczuciem samotności wśród osadzonych mężczyzn. W porównaniu do wyżej przytoczonych danych, w tym badaniu zidentyfikowano mniej agresorów/ofiar i typowych agresorów, natomiast więcej ofiar i niezaangażowanych. Osadzeni rzadziej także przyznawali się do stosowania obydwu form agresji (bezpośredniej i pośredniej) wobec współwięźniów. Co drugiego badany podawał, że padł ofiarą agresji ze strony innych, przy czym wskaźniki pokrzywdzenia agresją pośrednią i bezpośrednią były podobne. Zauważono również, że poczucie samotności było wyższe w grupie ofiar i agresorów/ofiar w porównaniu do grupy więźniów niezaangażowanych w zachowania agresywne.

Badania przeprowadzone w Wielkiej Brytanii na dużej grupie osadzonych wskazują na występowanie istotnych różnic pomiędzy kobietami i mężczyznami w zakresie zachowań agresywnych przejawianych w środowisku więziennym¹¹. Mężczyźni odbywający karę charakteryzowali się wyraźnie wyższym poziomem bezpośredniej agresji fizycznej niż skazane kobiety oraz nieco wyższym poziomem bezpośredniej agresji werbalnej. W grupie tej zaobserwowano także większą skłonność do posługiwania się agresją pośrednią, chociaż siła tego efektu była niska. Dodatkowo, osadzeni mężczyźni częściej wykazywali się chęcią do planowania i podejmowania działań odwetowych i zemsty. Wyniki tych badań sugerują, że w warunkach penitencjarnych to mężczyźni stanowią grupę o ogólnie większym nasileniu agresji, co przejawia się stosowaniem różnych, zarówno bezpośrednich jak i pośrednich agresywnych zachowań. Inne dane wskazują, że ważnym czynnikiem związanym z tendencją do posługiwania się agresją pośrednią przez mężczyzn są cechy psychopatyczne¹².

¹⁰ J.L. Ireland, P. Qualter, *Bullying and social and emotional loneliness in a sample of adult male prisoners* "International Journal of Law and Psychiatry" 2008, nr 31, s. 19-29.

¹¹ J. Archer, J.L. Ireland, C.L. Power, *Differences between bullies and victims, and men and women, on aggression-related variables among prisoners*, "The British Journal of Social Psychology" 2007, nr 46, s. 299-322.

¹² N.D. Thomson, K. Bozgunov, E. Psederska, J. Vassileva, *Sex differences on the four-facet model of psychopathy predict physical, verbal, and indirect aggression* "Aggressive Behavior" 2019, nr 45(3), s. 265-274.

Przedmiot i cel badań

Dotychczas w polskich instytucjach penitencjarnych nie prowadzono badań poświęconych *stricto* agresji pośredniej. Dostępne analizy odnoszą się przeważnie do agresji bezpośredniej (zazwyczaj mierzonej przy pomocy kwestionariusza BPAQ¹³), lub też ujmują one agresję pośrednią jedynie jako jeden z czynników tzw. psychologicznego syndromu agresji¹⁴. Warto też zaznaczyć, że chociaż we wcześniejszych, zagranicznych badaniach dokonywano już oszacowania rozpowszechnienia wśród osadzonych pośrednich zachowań agresywnych, to stosowane narzędzia pomiarowe, takie jak DIPC (*The Direct and Indirect Prisoner Behaviour Checklist*) czy RVS (*Response to Victimization Scale*) nie uwzględniały zróżnicowania tego typu zachowań. Użyta w niniejszym badaniu skala IAS (*Indirect Aggression Scale*) umożliwia nie tylko ocenę ogólnego poziomu agresji pośredniej, ale również jej przejawów w postaci wykluczenia społecznego czy też manipulacji emocjonalnej.

Głównym celem zaprezentowanego w dalszej części tego artykułu badania była analiza pośrednich (ukrytych, niejawnych) zachowań agresywnych w środowisku więziennym. Szczegółowe pytania badawcze dotyczyły w pierwszej kolejności: 1) związku pomiędzy stosowaniem a doświadczaniem agresji pośredniej przez osadzonych; 2) różnic międzyplciowych w posługiwaniu się agresją pośrednią. W odniesieniu do wymienionych pytań postawiono następujące hipotezy robocze:

H1. Istnieje pozytywny związek pomiędzy stosowaniem i doświadczaniem agresji pośredniej.

Hipoteza ta wydaje się uzasadniona w świetle danych wskazujących, że agresywne lub krzywdzące zachowania (jak odrzucenie społeczne) niosą ze sobą ryzyko pojawienia się reakcji odwetowych, spowodowanych chęcią

¹³ J.K. Gierowski, J. Grygoruk, *Psychopathy and narcissism vs the emotional and instrumental value of aggression and auto-aggression among recidivists*, "Problems of Forensic Sciences" 2012, nr 89, s. 36-56; M. Banasik, J.K. Gierowski, K. Nowakowski, *Agresywność a nasilenie cech psychopatycznych z perspektywy różnic międzyplciowych*, "Psychiatria Polska" 2017, nr 51(4), s. 751-762. A. Jędrzysek-Geisler, M.B. Jurczyk *Poziom lęku i agresji u osób pierwszy raz odbywających karę pozbawienia wolności oraz recydywistów penitencjarnych*, "Przegląd Więziennictwa Polskiego" 2017, nr 95, s. 61-77.

¹⁴ R. Poklek, *Inwentarz Psychologiczny Syndromu Agresji Z.B. Gasia w diagnostyce penitencjarnej – normalizacja narzędzia*, "Przegląd Więziennictwa Polskiego" 2008, nr 61, s. 69-101.

zemsty i odpłaty sprawcy, a pozycje ofiary i agresora mogą być zamienne¹⁵. Za występowaniem pozytywnego związku pomiędzy stosowaniem i doświadczaniem agresji pośredniej przemawia również to, że w badaniach nad agresją często wyróżnianą i licznie reprezentowaną kategorią są wspomniani już wcześniej tzw. agresorzy-ofiary (*bully-victims*).

H 2. W warunkach izolacji penitencjarnej mężczyźni częściej niż kobiety posługują się agresją pośrednią.

Stawiając hipotezę o różnicach międzypłciowych w stosowaniu agresji pośredniej należy podkreślić, że badania tego rodzaju prowadzone wśród dorosłych dają niejednoznaczne rezultaty. Na preferowanie przez kobiety pośrednich form agresji polegających na społecznej manipulacji wskazują Björkqvist i współpracownicy¹⁶. Inni badacze stwierdzają, że brak jest wyraźnych różnic w stosowaniu agresji relacyjnej pomiędzy kobietami i mężczyznami¹⁷, a bardziej uwidaczniają się one we wcześniejszych okresach rozwojowych, niż dorosłość¹⁸. Z kolei dane pochodzące z populacji więziennej, zebrane przez Archera z zespołem sugerują, że w warunkach penitencjarnych wyższy poziom agresji (w tym agresji pośredniej) przejawiają osadzeni mężczyźni¹⁹. W cytowanych badaniach siła efektu dla agresji pośredniej była niska, co skłania do ponownego zbadania różnic międzypłciowych w tym zakresie.

¹⁵ K.K. Brockenbrough, D.G. Cornell, A.B. Loper, *Aggressive attitudes among victims of violence at school* „Education and Treatment of Children” 2002, nr 25(3), s. 273-287; D.S. Chester i C.N. DeWall, *Combating the sting of rejection with the pleasure of revenge: A new look at how emotion shapes aggression* „Journal of personality and social psychology” 2017, nr 112(3), s. 413-430; K.C. Runions, C. Salmivalli, T. Shaw, S.K. Burns, D. Cross, *Beyond the reactive-proactive dichotomy: Rage, revenge, reward, and recreational aggression predict early high school bully and bully/victim status*, „Aggressive Behavior” 2018, nr 44, s. 501-511.

¹⁶ K. Björkqvist, K. Österman, K.M.J. Lagerspetz, *Sex Differences in Covert Aggression Among Adults* „Aggressive Behavior” 1994, nr 20, s. 27-33.

¹⁷ C.A. Bailey, J.M. Ostrov, *Differentiating forms and functions of aggression in emerging adults: Associations with hostile attribution biases and normative beliefs* „Journal of Youth and Adolescence” 2008, nr 37(6), s. 713-722; D. Murray-Close, J.M. Ostrov, D.A. Nelson, N.R. Crick, F.F. Coccato, *Proactive, reactive, and romantic relational aggression in adulthood: measurement, predictive validity, gender differences, and association with Intermittent Explosive Disorder* „Journal of psychiatric research” 2010, nr 44(6), s. 393-404.

¹⁸ N.R. Crick, J.K. Grotpeter, *Relational Aggression, Gender, and Social-Psychological Adjustment* „Child Development” 1995, nr 66(3), s. 710-722.

¹⁹ J. Archer, J.L. Ireland, C.L. Power, *Differences between bullies and victims, and men and women...*, s. 299-322.

W badaniu sprawdzono ponadto w jakim stopniu skłonność do używania agresji bezpośredniej – fizycznej i werbalnej oraz poziom gniewu i wrogości są predyktorami agresji pośredniej (trzecie szczegółowe pytanie badawcze). Na podstawie wcześniej przytoczonych badań nad agresją więzienną²⁰ spodziewano się, że bezpośrednie zachowania agresywne osadzonych będą silniejszym predyktorem stosowania przez nich agresji pośredniej, niż pozostałe dwie zmienne (hipoteza **H3**), które zgodnie z założeniami interakcyjnego Ogólnego Modelu Agresji/GAM²¹ również powinny odgrywać rolę w mechanizmie powstawania agresji.

Metody i materiał

Badania przeprowadzono w schemacie badań korelacyjnych, przy użyciu metod samoopisowych. Do pomiaru agresji pośredniej, agresji bezpośredniej, gniewu i wrogości zastosowano następujące kwestionariusze:

1. Skala Agresji Pośredniej (*Indirect Aggression Scale*/IAS)²². W badaniach użyto wersji dla sprawców (IAS-A), mierzącej stosowanie określonych, pośrednich zachowań agresywnych oraz wersji dla ofiar (IAS-T) z pytaniami odnoszącymi się do doświadczania tych samych zachowań ze strony innych. Oba warianty kwestionariusza składają się z 25 pytań, na które osoby badane odpowiadają z wykorzystaniem pięciostopniowej skali: nigdy, raz albo dwa razy, czasami, często, regularnie. Odpowiedzi pozwalają na określenie nasilenia agresji pośredniej w trzech podskalach: wykluczenie społeczne (*social exclusion*), stosowanie złośliwego humoru/żartów (*use of malicious humour*) i wywoływanie poczucia winy (*guilt induction*) oraz wskazanie ogólnego poziomu agresji pośredniej. Wyniki miar zgodności wewnętrznej (współczynnik alfa Cronbacha) dla polskiego tłumaczenia IAS mieszczą się w przedziale 0,83-0,94 i są zbliżone do oryginalnych.

²⁰ C.A. Ireland, J.L. Ireland, *Descriptive Analysis of the Nature and Extent of Bullying Behavior...* s. 213-223.

²¹ C.A. Anderson, B.J. Bushman, *Human aggression* „Annual Review of Psychology” 2002, nr 53, s. 27-51.

²² S. Forrest, V. Eatough, M. Shevlin, *Measuring Adult Indirect Aggression: The Development and Psychometric Assessment of the Indirect Aggression Scales* “Aggressive Behavior” 2005, nr 31, s. 84-97.

2. Kwestionariusz Agresji Bussa-Perry'ego – BPAQ (Wersja Amity)²³. Kwestionariusz jest narzędziem pozwalającym na pomiar dyspozycji jednostki do zachowań agresywnych (agresywności). Składa się z 29 stwierdzeń, na które osoby badane odpowiadają w pięciostopniowej skali – od 1 do 5 – które oznaczają odpowiednio – zupełnie do mnie nie pasuje, trochę do mnie nie pasuje, trudno powiedzieć, trochę do mnie pasuje, całkowicie do mnie pasuje. BPAQ zawiera cztery skale: agresja fizyczna, agresja werbalna, gniew i wrogość. Skale agresji fizycznej i werbalnej traktowane są jako behawioralne miary agresji, a składające się na nie stwierdzenia odpowiadają agresji bezpośredniej. Dwie pozostałe skale dotyczą emocjonalnego (gniew) i poznawczego (wrogość) aspektu agresji. Zgodność wewnętrzną dla skal BPAQ w zastosowanej wersji wynosi 0,60-0,76.

W badaniach wzięło udział 78 osadzonych w tym 40 mężczyzn (wiek: $M=38,03$; $SD=7,41$) i 38 kobiet (wiek: $M=41,4$, $SD=10,54$) odbywających karę pozbawienia wolności na terenie jednostek penitencjarnych w południowo-wschodniej Polsce. Badanymi byli zarówno recydywiści penitencjarni jak i odbywający karę po raz pierwszy, przy czym większość grupy stanowili recydywiści (65%). Udział w badaniach był dobrowolny, anonimowy i każdy uczestnik wraził na nie świadomą zgodę. Ze względu na ograniczenia związane z pandemią COVID-19 badania prowadzone były za pośrednictwem psychologów penitencjarnych zatrudnionych w danych jednostkach.

Wyniki

Do przeprowadzenia analiz statystycznych wykorzystano program Statistica w wersji 13.3. Najpierw obliczono statystyki opisowe dla agresji pośredniej i jej wymiarów z uwzględnieniem płci badanych osadzonych. Wyniki przedstawia tabela 1.

Następnie obliczono korelacje pomiędzy miarami agresji pośredniej z obydwu wersji kwestionariusza IAS. Wyniki zamieszczono w tabeli 2.

²³ E. Aranowska, J. Rytel, A. Szymańska, *Kwestionariusz Agresji Bussa-Perry'ego: Trafność, rzetelność i normy*, Warszawa 2015.

Tabela 1. Statystyki opisowe dla agresji pośredniej z uwzględnieniem płci badanych osadzonych

Zmienna	kobiety (N=38)			mężczyźni (N=40)			wszyscy badani (N=78)		
	M/SD		zakres	M/SD		zakres	M/SD		zakres
Wykluczanie społeczne (IAS-A)	15,74	3,57	10-26	17,55	4,62	10-32	16,67	4,21	10-32
Złośliwy humor (IAS-A)	13,76	3,79	9-23	17,1	5,57	9-31	15,47	5,04	9-31
Wywoływanie poczucia winy (IAS-A)	8,89	2,3	6-15	10,58	3,21	6-18	9,76	2,91	6-18
Stosowanie agresji pośredniej (wynik ogólny IAS-A)	38,39	7,98	25-64	45,23	12,43	26-80	41,90	10,98	25-80
Wykluczanie społeczne (IAS-T)	19,45	5,99	10-34	19,0	5,54	10-34	19,22	5,73	10-34
Złośliwy humor (IAS-T)	15,29	5,53	9-33	16,73	5,87	9-32	16,03	5,72	9-33
Wywoływanie poczucia winy (IAS-T)	11,24	4,26	6-23	11,38	3,49	6-22	11,31	3,86	6-23
Doświadczanie agresji pośredniej (wynik ogólny IAS-T)	45,97	14,39	25-90	47,1	13,50	25-87	46,55	13,87	25-90

Tabela 2. Korelacje pomiędzy stosowaniem a doświadczaniem agresji pośredniej przez osadzonych

Zmienna	Stosowanie agresji pośredniej (wynik ogólny IAS-A)	Wykluczanie społeczne (IAS-A)	Złośliwy humor (IAS-A)	Wywoływanie poczucia winy (IAS-A)
Doświadczanie agresji pośredniej (wynik ogólny IAS-T)	0,42**	0,41**	0,41**	0,29*
Wykluczanie społeczne (IAS-T)	0,31**	0,33**	0,28*	0,21
Złośliwy humor (IAS-T)	0,40**	0,37**	0,43**	0,25*
Wywoływanie poczucia winy (IAS-T)	0,45**	0,44**	0,41**	0,36**

Oznaczenia: *p < 0,05; **p < 0,01

Analiza korelacji wykazała, że istnieje pozytywny i umiarkowany związek pomiędzy stosowaniem i doświadczaniem agresji pośredniej, co potwierdza hipotezę H1. Dodatkowo biorąc pod uwagę płeć badanych – w przypadku grupy skazanych kobiet korelacja ta była silna ($r=0,51$; $p<0,05$), a mężczyzn umiarkowana ($r=0,35$; $p<0,05$). Umiarkowane lub słabe dodatnie korelacje zanotowano również w odniesieniu do poszczególnych skal IAS mierzących różne formy agresji pośredniej, zarówno z perspektywy sprawcy jak i ofiary takiej agresji. Nie wykazano istotnie statystycznego związku jedynie w odniesieniu do relacji pomiędzy stosowaniem manipulacji emocjonalnej (wzbudzanie poczucia winy), a byciem ofiarą wykluczania społecznego.

Kolejnym krokiem analizy była weryfikacja hipotezy o występowaniu różnic w agresji pośredniej pomiędzy osadzonymi kobietami i mężczyznami. Wyniki przedstawia tabela 3.

Tabela 3. Różnice międzypłciowe w stosowaniu agresji pośredniej wśród badanych osadzonych

Zmienna	Suma rang kobiety	Suma rang mężczyźni	U	Z	P	wsp. korelacji dwuseryjnej Glassa
Stosowanie agresji pośredniej (IAS-A)	1249,5	1831,5	508,5	-2,509	0,012	-0,33

Analiza różnic między średnimi wynikami IAS-A w grupach wydzielonych ze względu na płeć badanych wykazała, że osadzeni mężczyźni istotnie częściej, niż kobiety stosują agresję pośrednią w relacjach interpersonalnych ($U=508,5$; $p<0,01$). Siła tego efektu była umiarkowana. Nie stwierdzono natomiast różnic między badanymi mężczyznami i kobietami w częstotliwości doświadczania agresji pośredniej ze strony innych osób ($p=0,72$).

Na ostatnim etapie przeprowadzono analizę regresji, gdzie jako predyktory stosowania agresji pośredniej przyjęto skłonność do używania agresji bezpośredniej (fizycznej i werbalnej) oraz poziom gniewu i wrogości.

Tabela 4. Model regresji liniowej dla stosowania agresji pośredniej (IAS-A).

Predyktory	B	błąd std. z B	β	t	p
Agresja fizyczna	0,63	0,19	0,39	3,38	<0,01
Agresja werbalna	0,41	0,35	0,13	1,18	0,24
Gniew	-0,13	0,29	-0,06	-0,44	0,66
Wrogość	0,53	0,21	0,29	2,49	<0,01
F(4,73)=10,03; p < 0,001; R=0,60; R ² =0,35; R ² sk=0,32					

Testowany model wyjaśniał 35% zmienności w zakresie agresji pośredniej (F=10,03; p<0,001). Analiza regresji wykazała, że jedynie agresja fizyczna ($\beta=0,39$; p<0,01) i wrogość ($\beta=0,29$; p<0,01) są istotnymi statystycznie predyktorami tego rodzaju zachowań agresywnych. Uzyskany wynik pozwala jedynie na częściowe potwierdzenie hipotezy **H3** o kluczowym znaczeniu agresji bezpośredniej w przewidywaniu tendencji do posługiwania się agresją pośrednią wobec innych.

Dyskusja

Zgodnie z założeniem o istnieniu cyklu zachowań agresywnych (sprawca agresji spotyka się z zachowaniami odwetowymi ze strony innych) spodziewano się wystąpienia w badanej grupie osadzonych pozytywnego związku pomiędzy stosowaniem i doświadczaniem agresji pośredniej. Hipoteza ta została potwierdzona zarówno wśród kobiet, jak i mężczyzn odbywających karę. Osadzeni przyznający się do częstego posługiwania się ukrytymi formami agresji (np. wymierzonymi w czyjąś reputację), również podawali, że sami stawali się ofiarami tego typu zachowań ze strony innych. Uzyskane wyniki są spójne z rezultatami badań przeprowadzonych w populacji niekryminalnej przez Leenaars oraz Rinaldi²⁴. Autorki za pomocą analizy regresji wykazały, że doświadczanie agresji pośredniej jest predyktorem późniejszego jej stosowania. Przeprowadzone badania potwierdzają (choć na poziomie jedynie związku korelacyjnego), że także w warunkach izolacji więziennej stosowaniu agresji pośredniej często towarzyszy jej doświadczanie ze strony otoczenia społecznego, a role sprawcy

²⁴ L. Leenaars, C.M. Rinaldi, *Male and female university students' experiences of indirect aggression* "Canadian Journal of School Psychology" 2010, nr 25(1), s. 131-148.

i ofiary takich zachowań mogą się na siebie nakładać. Z perspektywy praktyki penitencjarnej skłania to do zastanowienia się nad prewencją i sposobami interwencji w sytuacji występowania wśród osadzonych agresji pośredniej. Może się bowiem zdarzyć tak, że osoba, która jest ofiarą złośliwych plotek, ośmieszania czy odrzucenia ze strony innych więźniów, równocześnie sama jest sprawcą podobnych zachowań. Dlatego wydaje się, że warunkiem niezbędnym dla skutecznego przeciwdziałania agresji pośredniej w środowisku więziennym jest diagnoza całości funkcjonowania osoby osadzonej w jednostce penitencjarnej, a nie odwoływanie się tylko do pojedynczego zdarzenia związanego z wystąpieniem tego typu agresywnego zachowania.

Przeprowadzone analizy wykazały, że skazani mężczyźni częściej od skazanych kobiet stosują agresję pośrednią. Uzyskane wyniki wydają się nieco zaskakujące, biorąc pod uwagę dotychczasowe doniesienia z badań na grupach niepenitencjarnych, które sugerują występowanie raczej odwrotnego efektu²⁵ lub brak wyraźnych różnic międzypłciowych w posługiwaniu się agresją pośrednią przez dorosłych, w przeciwieństwie do dzieci i młodzieży²⁶. Z drugiej strony wyniki badań własnych są spójne z raportem z brytyjskich zakładów karnych, gdzie również zaobserwowano wśród osadzonych mężczyzn większą skłonność do stosowania ukrytych form zachowań agresywnych²⁷. Otrzymane dane przemawiają za tym, że mężczyźni odbywający karę pozbawienia wolności stanowią szczególną grupę pod względem nasilenia agresji. Być może ograniczenia związane z izolacją więzienną powodują, że w takich warunkach częściej będą się oni skłaniać do pośrednich zachowań agresywnych, niż ma to miejsce w środowisku wolnościowym, gdzie stosowana przez nich przemoc jest bardziej otwarta i bezpośrednia. Częstsze wykorzystywanie przez osadzonych mężczyzn agresji pośredniej można tłumaczyć więc tym, że pozwala ona na osiągnięcie podobnych celów, co np. agresja fizyczna, jednak ze względu na trudności w wykryciu, identyfikacji sprawcy, przypisaniu mu winy

²⁵ S. Artz, D. Nicholson, D. Magnuson, *Examining Sex Differences in the Use of Direct and Indirect Aggression* "Gender Issues" 2008, nr 25, s. 267-288.; K. Björkqvist, K. Österman, K.M.J. Lagerspetz, *Sex Differences in Covert Aggression Among Adults* "Aggressive Behavior" 1994, nr 20, s. 27-33.

²⁶ J. Archer, S.M. Coyne, *An Integrated Review of Indirect, Relational and Social Aggression* "Personality and Social Psychology Review" 2005, nr 9(3), s. 212-230.

²⁷ J. Archer, J.L. Ireland, C.L. Power, *Differences between bullies and victims, and men and women...* s. 299-322.

daje większą szansę na uniknięcie kary ze strony personelu więziennego. Szacując z perspektywy sprawcy ryzyko i potencjalną korzyść płynącą z zachowania agresywnego, wydaje się, iż w takich warunkach agresja pośrednia traktowana będzie przez osadzonego jako bardziej opłacalna. Możliwe jest również, że taką formą agresji będą częściej posługiwać się recydywiści, którzy wydają się lepiej przystosowani do warunków izolacji, bardziej zaznajomieni z regułami życia więziennego, potencjalnymi karami oraz sposobami ich unikania.

Analiza regresji wykazała, że wysoki poziom agresji fizycznej oraz wrogości są predyktorami częstszego stosowania agresji pośredniej przez badanych osadzonych. Z jednej strony potwierdza to, że obydwa rodzaje zachowań agresywnych (tj. jawne, bezpośrednie oraz ukryte, pośrednie) w środowisku więziennym są ze sobą powiązane i być może mają wspólne źródło, jakim jest ogólna predyspozycja do posługiwania się agresją w relacjach z innymi skazanymi. Z drugiej, uzyskane wyniki sugerują, że stosowanie agresji pośredniej przez osadzonych wiąże się nie tyle z podwyższonym pobudzeniem emocjonalnym i tendencją do reagowania gniewem, co z wrogiem i negatywnym nastawieniem do otoczenia społecznego. Rezultaty przeprowadzonych badań, wskazujące na wrogość jako predyktor ukrytych zachowań agresywnych, są spójne z danymi pochodzącymi z innych badań nad osadzonymi, w których stwierdzono zależności pomiędzy poziomem wrogości a agresją i ryzykiem przemocy²⁸. Otrzymane wyniki pozwalają sądzić, że przejawianie przez skazanych względnie trwałych, nieprzyjaznych postaw wobec otoczenia jest ważnym osobowościowym czynnikiem ryzyka agresji więziennej, niezależnie od tego jaką formę (otwarty atak czy też tworzenie negatywnej opinii o ofierze, rozsiewanie plotek na jej temat i nastawianie pozostałych więźniów przeciwko niej) przybierze agresywne zachowanie²⁹.

²⁸ E. Verona, J.L. Carbonell, *Female violence and personality: Evidence for a pattern of overcontrolled hostility among one-time violent female offenders*, „Criminal Justice and Behavior” 2000, nr 27(2), s. 176-195; P. Firestone, K.L. Nunes, H. Moulden, I. Broom, J.M. Bradford, *Hostility and recidivism in sexual offenders*, „Archives of sexual behavior” 2005, nr 34(3), s. 277-283; R.H.J. Hornsveld, F.W. Kraaimaat, *Psychological factors predicting violent prison inmates' anger and aggression*, „Journal of Forensic Psychology Research and Practice” 2022, published online, s. 1-17.

²⁹ Jak wskazuje metaanaliza przeprowadzona przez holenderskich badaczy (patrz: S. Klein Tuente, S. Bogaerts, W. Veling, *Hostile attribution bias and aggression in adults – a systematic review*, „Aggression and violent behavior” 2019, nr 46, s. 66-81) z agresją powiązana jest nie tylko wrogość, ale również tzw. wroga atrybucja intencji cudzych zachowań (*hostile*

Wnioski

Wyniki przeprowadzonych badań mogą znaleźć zastosowanie w diagnozie penitencjarnej oraz w kontekście przeciwdziałania zachowaniom agresywnym w środowisku więziennym. Wskazują one na potrzebę zwrócenia szczególnej uwagi na wzorec stosowanej przez więźniów agresji, zwłaszcza na jej bardziej ukrytą formę, która może być trudniejsza do wychwycenia, a także na fakt, że rola agresora i ofiary w kontekście agresji pośredniej są ze sobą powiązane. Powyższe badania nad agresją pośrednią wskazują, że skuteczne działania zarówno diagnostyczne, jak i prewencyjne dotyczące agresji więziennej powinny uwzględniać różnorodność zachowań agresywnych przejawianych przez osadzonych³⁰, co wiąże się z koniecznością wychwytywania też tych bardziej ukrytych i nieoczywistych, niż atak fizyczny czy groźby. Agresja więzienna przyjmuje wiele postaci, a szkody jakie ponosi ofiara agresji pośredniej w następstwie degradacji i wykluczenia społecznego, mogą znacząco wpływać na jej funkcjonowanie psychiczne, obniżenie samooceny i pogorszenie jakości życia.

Wskazując na praktyczne implikacje wyników badań własnych warto rozważyć ich użyteczność w kontekście szkolenia kadry penitencjarnej. Biorąc pod uwagę destrukcyjne skutki jakie agresja pośrednia wywołuje w środowisku więziennym, ważnym zadaniem wydaje się odpowiednie przygotowanie funkcjonariuszy SW do przeciwdziałania tego rodzaju zachowaniom. Projektując szkolenia należałoby skupić się na psychoedukacji i dostarczeniu wiedzy na temat agresji pośredniej, jej uwarunkowań i specyfiki, a także na kwestii trafnego rozpoznawania sygnałów będących przejawami agresji pośredniej. Wymaga to szczególnej uważności ze strony personelu penitencjarnego ze względu na niejawny i zamaskowany

attribution bias), która oznacza skłonność do przypisywania innym wrogich zamiarów oraz interpretowania ich działań jako nieprzyjaznych i zagrażających. Związek ten zaobserwowano wśród osadzonych, pacjentów psychiatrycznych oraz w populacji ogólnej.

³⁰ Narzędziem umożliwiającym diagnozę zachowań agresywnych w środowisku więziennym w sposób kompleksowy jest np. PAMA (patrz: N. Kerekes, S. Apelqvist, C. Fielding, H. Anckarsäter, T. Nilsson, *The Prison Adjusted Measure of Aggression (PAMA): Psychometric characteristics of a new tool measuring change in aggressive behaviors in correctional settings*, „Psychiatry research” 2018, nr 263, s. 130-138). Wykorzystanie w praktyce penitencjarnej narzędzi, które ujmują agresję jako zjawisko złożone i wielopoziomowe powinno przyczynić się do bardziej skutecznego monitorowania, wykrywania i prewencji różnych przejawów agresji wśród osadzonych, w tym także agresji pośredniej.

charakter takich działań, w których obiektem ataku jest pozycja społeczna ofiary, a nie ona sama.

Przy opracowywaniu programów resocjalizacyjnych dla osadzonych, nakierowanych na redukcję agresji i przemocy w tej grupie, warto również odnieść się do funkcji, jaką w warunkach więziennych pełni agresja pośrednia. Często służy ona do osiągnięcia jakiegoś zamierzonego przez osadzonego celu lub efektu w relacjach z innymi, ustalania swojego statusu w grupie. Z tego względu przydatne w prewencji ukrytych zachowań agresywnych mogą okazać się np. treningi umiejętności rozwiązywania problemów, pomagające w poszukiwaniu bardziej aprobowanych społecznie niż agresja pośrednia, ale równie skutecznych sposobów osiągnięcia tego typu celów. Niejednokrotnie agresja pośrednia pojawia się też jako reakcja na sytuacje trudne. Przykładowo można to zaobserwować, gdy dochodzi do konfliktu między osadzonymi, a jeden z nich dąży do umniejszenia pozycji przeciwnika w środowisku więziennym poprzez deprecjonowanie go i ośmieszanie w oczach innych. W tym kontekście użyteczne wydają się programy resocjalizacyjne, w których nacisk będzie położony na ćwiczenie u skazanych adaptacyjnych sposobów rozładowywania napięcia, radzenia sobie w sytuacjach trudnych i rozwiązywania konfliktów interpersonalnych.

Dotychczas w polskiej literaturze kryminologicznej nie publikowano badań skupiających się na ukrytych zachowaniach agresywnych i agresji relacyjnej u osadzonych. Dlatego też niniejsze opracowanie ma w dużej mierze charakter eksploracyjny. W przyszłych podobnych badaniach warto byłoby sprawdzić jaką rolę w przewidywaniu agresji pośredniej spełniają inne, nieujęte w tym raporcie czynniki psychologiczne takie jak poziom inteligencji (w tym inteligencji emocjonalnej) czy też kompetencje społeczne. Kontynuując tego typu badania należałoby także uwzględnić przynależność badanych do podkultury więziennej, a także zapewnić równomierne reprezentowanie każdej grupy klasyfikacyjnej osadzonych – w niniejszym badaniu przeważali bowiem recydywiści penitencjarni.

Bibliografia

Anderson C.A., Bushman B.J., *Human aggression* „Annual Review of Psychology” 2002, nr 53.

Aranowska E., Rytel J., Szymańska A., *Kwestionariusz Agresji Bussa-Per'ego: Trafność, rzetelność i normy*, Warszawa 2015.

Archer J., Coyne S.M., *An Integrated Review of Indirect, Relational and Social Aggression*. „Personality and Social Psychology Review” 2005, nr 9(3).

Archer J., Southall N., *Does cost-benefit analysis or self-control predict involvement in bullying behavior by male prisoners?*, „Aggressive behavior” 2009, nr 35(1).

Archer J., Ireland J.L., Power C.L., *Differences between bullies and victims, and men and women, on aggression-related variables among prisoners*, „The British Journal of Social Psychology” 2007, nr 46.

Artz S., Nicholson D., Magnuson D., *Examining Sex Differences in the Use of Direct and Indirect Aggression*, „Gender Issues” 2008, nr 25.

Bailey C.A., Ostrov J.M., *Differentiating forms and functions of aggression in emerging adults: Associations with hostile attribution biases and normative beliefs*, „Journal of Youth and Adolescence” 2008, nr 37(6).

Balandynowicz A., *Zachowania okrutne skazanych podczas odbywania kary pozbawienia wolności*, „Probacja” 2009, nr 2.

Banasik M., Gierowski J.K., Nowakowski K., *Agresywność a nasilenie cech psychopatycznych z perspektywy różnic międzypłciowych*, „Psychiatria Polska” 2017, nr 51(4).

Björkqvist K., Lagerspetz K.M.J., Kaukiainen A., *Do Girls Manipulate and Boys Fight? Developmental Trends in Regard to Direct and Indirect Aggression*, „Aggressive Behavior” 1992, nr 18.

Björkqvist K., Österman K., Lagerspetz K.M.J., *Sex Differences in Covert Aggression Among Adults*. „Aggressive Behavior” 1994, nr 20.

Brockenbrough K.K., Cornell D.G., Loper A.B., *Aggressive attitudes among victims of violence at school*. „Education and Treatment of Children” 2002, nr 25(3).

Black D.W., Gunter T., Loveless P., Allen J., Sieleni B., *Antisocial personality disorder in incarcerated offenders: Psychiatric comorbidity and quality of life*, „Annals of clinical psychiatry” 2010, nr 22(2).

Chester D.S., DeWall C.N., *Combating the sting of rejection with the pleasure of revenge: A new look at how emotion shapes aggression* „Journal of personality and social psychology” 2017, nr 112(3).

Ciosek M., *Psychologia sądowa i penitencjarna*, Warszawa 2001.

Crick N.R., Grotpeter J.K. *Relational Aggression, Gender, and Social-Psychological Adjustment* „Child Development” 1995, nr 66(3).

Firestone P., Nunes K.L., Moulden H., Broom I., Bradford J.M., *Hostility and recidivism in sexual offenders*, „Archives of sexual behavior” 2005, nr 34(3).

Forrest S., Eatough V., Shevlin M., *Measuring Adult Indirect Aggression: The Development and Psychometric Assessment of the Indirect Aggression Scales*, „Aggressive Behavior” 2005, nr 31.

Grygoruk J., Gierowski J.K., *Aggressive behaviours among recidivists with psychopathic and narcissistic personality characteristics*, „Problems of Forensic Sciences” 2012, nr 89.

Gierowski J.K., Grygoruk J., *Psychopathy and narcissism vs the emotional and instrumental value of aggression and auto-aggression among recidivists*, „Problems of Forensic Sciences” 2012, nr 89.

Gruźlewska J., *Przestępczość wewnątrzwięzienna*, w: *Psychologia penitencjarna*, red. M. Ciosek, B. Pastwa-Wojciechowska, Warszawa 2016.

Hornsveld R.H.J., Kraaimaat F.W., *Psychological factors predicting violent prison inmates' anger and aggression*, „Journal of Forensic Psychology Research and Practice” 2022, published online.

Ireland C.A., Ireland J.L., *Descriptive Analysis of the Nature and Extent of Bullying Behavior in a Maximum-Security Prison*, „Aggressive Behavior” 2000, nr 26.

Ireland J.L., Qualter P., *Bullying and social and emotional loneliness in a sample of adult male prisoners*, „International Journal of Law and Psychiatry” 2008, nr 31.

Jędrzysek-Geisler A., Jurczyk M.B., *Poziom lęku i agresji u osób pierwszy raz odbywających karę pozbawienia wolności oraz recydywistów penitencjarnych*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2017, nr 95.

Kerekes N., Apelqvist S., Fielding C., Anckarsäter H., Nilsson T., *The Prison Adjusted Measure of Aggression (PAMA): Psychometric characteristics of a new tool measuring change in aggressive behaviors in correctional settings*, „Psychiatry research” 2018, nr 263.

Kędzierski W., *Auto- i alloagresywne zachowania i postawy występujące wśród więźniów oraz sposoby zapobiegania im*, „Problemy współczesnej pedagogiki” 2015, nr 1.

Klein Tuinte S., Bogaerts S., Veling W., *Hostile attribution bias and aggression in adults – a systematic review*, „Aggression and violent behavior” 2019, nr 46.

Lahm K.F., *Inmate-on-inmate assault: A multilevel examination of prison violence*, „Criminal Justice and Behavior” 2008, nr 35(1).

Leenaars L., Rinaldi C.M., *Male and female university students' experiences of indirect aggression*, „Canadian Journal of School Psychology” 2010, nr 25(1).

Murray-Close D., Ostrov J.M., Nelson D.A., Crick N.R., Coccaro F.F., *Proactive, reactive, and romantic relational aggression in adulthood: measurement, predictive validity, gender differences, and association with Intermittent Explosive Disorder*, „Journal of psychiatric research” 2010, nr 44(6).

Poklek R., *Inwentarz Psychologiczny Syndromu Agresji Z.B. Gasia w diagnostyce penitencjarnej – normalizacja narzędzia*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2008, nr 61.

Poklek R., *Zarys psychologii penitencjarnej. Pomiędzy teorią a praktyką*, Warszawa 2018.

Runions K.C., Salmivalli C., Shaw T., Burns S.K., Cross D., *Beyond the reactive-proactive dichotomy: Rage, revenge, reward, and recreational aggression predict early high school bully and bully/victim status*, „Aggressive Behavior” 2018, nr 44.

Snopek M., *Zagrożenie bezpieczeństwa osadzonych w przestrzeni izolacji więziennej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J. Paedagogia-Psychologia” 2019, nr 3.

Stefanile C., Matera C., Nerini P., Puddu L., Raffagnino R., *Psychological Predictors of Aggressive Behavior Among Men and Women*, „Journal of Interpersonal Violence” 2021 nr 36(1-2).

Teasdale B., Daigle L.E., Hawk S.R., Daquin J.C., *Violent Victimization in the Prison Context: An Examination of the Gendered Contexts of Prison*, „International journal of offender therapy and comparative criminology” 2016, nr 60(9),

Thomson N.D., Bozgunov K., Psederska E., Vassileva J., *Sex differences on the four-facet model of psychopathy predict physical, verbal, and indirect aggression*, „Aggressive behavior” 2019, nr 45(3).

Wolff N., Blitz C.L., Shi J., Siegel J., Bachman R., *Physical violence inside prisons: Rates of victimization*, „Criminal Justice and Behavior” 2007, nr 34(5).

Værøy H., Western E., Andersson S., *The Link between Facets of Impulsivity and Aggression in Extremely Violent Prisoners*. „Open Journal of Psychiatry” 2016, nr 6.

Verona E., Carbonell J.L., *Female violence and personality: Evidence for a pattern of overcontrolled hostility among one-time violent female*, „Criminal Justice and Behavior” 2000, nr 27(2).